

ΕΧΕΙ ΘΕΣΗ Η ΔΙΑΛΕΚΤΙΚΗ ΣΤΗΝ ΕΠΙΣΤΗΜΗ;

ΠΑΥΛΟΥ ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΙΔΗ

Ἡ ὁμορφία τῆς πορείας αὐτοῦ τοῦ κόσμου ἐπιτυγχάνεται χάρι στήν ἐναντίωση τῶν ἀντιθέτων, πού θά ἔλεγε κανεῖς ὅτι ὀφείλουν τή διάταξή τους σέ μιὰ ἐσφρά-
δεια, ὄχι τῶν λέξεων, ἀλλά τῶν πραγμάτων¹.

Αὐγουστίνος

I. Ἡ Λογική

Ἄς δεχθοῦμε ὅτι ἡ λογική ἀσχολεῖται μέ τούς ἐγκυρους τρόπους τοῦ παραγωγι-
κοῦ συμπερασμοῦ, δηλαδή μέ τούς ὀρθούς τρόπους μετάβασης ἀπό τίς προκείμενες
στό συμπέρασμα —οἱ προκείμενες ἀποτελοῦν, λοιπόν, τελεσίδικη τεκμηρίωση γιά
τό συμπέρασμα. Μέ ἄλλα λόγια, τό συμπέρασμα πρέπει νά ἀληθεύει κάθε φορά πού
ἀληθεύουν οἱ προκείμενες. Ἐπιπρόσθετα, ἄς δεχθοῦμε ὅτι ἡ λογική ἀφορᾷ τή δομή
(ἢ μορφή) τῆς συμπερασματικῆς διαδικασίας, καί ὄχι το περιεχόμενό της, δηλαδή
τό ἀντικείμενο στό ὁποῖο ἐφαρμόζεται. Μποροῦμε τότε νά ἀναφέρουμε μερικά πα-
ραδείγματα λογικῶν «ἀρχῶν», δηλαδή προτάσεων πού περιγράφουν γενικούς καί
ἀνεξαίρετους τρόπους συμπερασμοῦ. Θά ἀναφέρω μόνο τέσσερις τέτοιες ἀρχές· οἱ
τρεῖς πρῶτες διατυπώθηκαν ἀπό τόν Ἄριστοτέλη, ἡ τέταρτη ἀπό τόν Ἀβελάρδο².

1. Ἀρχή τῆς ἀντίφασης: Τό ἴδιο γνώρισμα δέν μπορεῖ ταυτόχρονα νά ἀνήκει καί
νά μήν ἀνήκει στό ἴδιο ὑποκείμενο.

2. Ἀρχή τοῦ ἀποκλειόμενου τρίτου: Καθετί εἴτε εἶναι Α εἴτε δέν εἶναι Α.

3. Ἀρχή τῆς ταυτότητας: Καθετί εἶναι ὁ ἑαυτός του.

4. Ἀρχή τοῦ διαχωρισμοῦ (ἀρχή τῆς θέσης τοῦ λόγου —modus ponens). Ἄν κάτι
Α ἀληθεύει καί ἂν ἀπό αὐτό συνάγεται κάτι ἄλλο Β, τότε ἀληθεύει καί τό Β.

Εἶναι γνωστό ὅτι ὁ Ἄριστοτέλης ἀφιέρωσε τό βιβλίο Γ τῶν *Μετά τά Φυσικά* καί
ἄλλα τμήματα τοῦ ἔργου του στήν πρώτη ἀρχή, ὅτι γιά τή δευτέρα φαίνεται νά εἶχε
σοβαρές ἀμφιβολίες καί ὅτι ἡ τρίτη ὑπάρχει στό ἔργο του, ἀλλά δέν εἶναι ἀντικείμε-
νο μελέτης.

Ἐχουν προταθεῖ πολλές ἐρμηνεῖες αὐτῶν τῶν ἀρχῶν καί διάφορες θεμελιώσεις
γιά τήν ἄποψη ὅτι αὐτές εἶναι οἱ προϋποθέσεις κάθε συνεποῦς σκέψης. Γι' αὐτό ἴ-
σως ὀνομάστηκαν «νόμοι τοῦ σκέπτεσθαι». Ὡς πρός τίς ἐρμηνεῖες μποροῦμε, λ.χ.,
νά διατυπώσουμε τίς ἀρχές ὡς ἀλήθειες πού ἀφοροῦν προτάσεις, ὡς ἀλήθειες πού
ἀφοροῦν ὑποκείμενα καί κατηγορούμενα, ἢ ὡς ἀλήθειες πού ἀφοροῦν προτάσεις
στῆς ὁποῖες ὑπεισέρχεται ὁ τελεστής ἀναγκαιότητας («εἶναι ἀνάγκη νά»)³. Σημασία
ἔχει τό γεγονός ὅτι αὐτές οἱ ἀρχές θεωρήθηκαν *ἀναγκαῖες ἀλήθειες*, δηλ. ἀλήθειες
πού δέν θεμελιώνονται στήν ἐμπειρία, ἐπομένως εἶναι ἀπρόσβλητες καί ἀναμφισβή-
τητες. Οἱ φιλόσοφοι πού ὑποστήριξαν διάφορες μορφές ἐμπειροκρατίας ἢ νατουρα-
λισμοῦ δυσκολεύθηκαν πολύ νά δείξουν ὅτι αὐτές οἱ ἀρχές εἶναι ἐμπειρικές ἀλή-
θειες. Ἡ ἄποψη ὅτι αὐτές εἶναι προϊόντα ἐπαγωγικοῦ διαλογισμοῦ συναντᾷ ἀνυπέρ-
βλητα ἐμπόδια, κυρίως τοῦτο: ὅτι ποτέ δέν τίς ἐγκαταλείπουμε, ἂν ἡ παρατήρηση
διαψεῦσει τό συμπέρασμά τους, ἀλλά ἐξετάζουμε τίς προκείμενές τους γιά νά δοῦμε
μήπως κάναμε λάθος. Ἐτσι, λ.χ., ἂν κάποιος ἰσχυρισεῖ ὅτι οἱ προτάσεις «φ» καί

«Αν p , τότε q » είναι αληθείς δηλώσεις, αλλά ότι παρατήρησε πώς ή « q » δέν αληθεύει, δέν εγκαταλείπουμε τή λογική αρχή 4, αλλά αμφισβητούμε τήν αλήθεια τών « p » καί «αν p , τότε q ». (Τό ίδιο δπως, αν κάποιος μετρήσει «3 μήλα» καί «5 μήλα» καί βρεί «7 μήλα», δέν εγκαταλείπουμε τήν αρχή ότι « $3 + 5 = 8$ », αλλά του ζητάμε νά μετρήσει πιό προσεκτικά.)

Είμαστε, λοιπόν, διατεθειμένοι νά δεχθούμε ότι οι αρχές τής λογικής είναι *a priori* αληθείς. Αυτό θεμελιώθηκε μέ τό αμφίβολο *οντολογικό* επιχείρημα ότι αυτές οι αρχές είναι προτάσεις πού περιγράφουν τή δομή τής πραγματικότητας —έντελεχούς ή έν δυνάμει—. Λέω «αμφίβολο», γιατί δέν υπάρχει τρόπος νά περιγράψουμε τήν πραγματικότητα (ή κάθε «δυνατή» πραγματικότητα) χωρίς νά τίς χρησιμοποιήσουμε, δηλαδή ανεξάρτητα από τίς ίδιες τίς αρχές, εκτός, βέβαια, αν προσφύγουμε σέ μία έλλογη ένόραση, σά νά λέγαμε ένα «μάτι» του Λόγου πού τίς συλλαμβάνει άμεσα, χωρίς τή διαμεσολάβηση ενός συμβολικού μέσου (ή γλώσσας).

Ο σύγχρονος συμβατισμός τίς θεμελιώνει μέ τό επιχείρημα ότι αυτές οι αρχές είναι κανόνες του συμβολικού μέσου πού χρησιμοποιούμε στις επιστημονικές έρευνες⁴. Έπομένως ή αλήθειά τους είναι σχετική πρós τίς συμβάσεις πού υίοθετήσαμε. Όσο για τίς συμβάσεις, οι ίδιες δέν είναι αυθαίρετες. Συνήθως ύπαγορεύονται από τήν επιθυμία μας νά πετύχουμε ένα όρισμένο βαθμό ακριβείας, τή διανοητική οικονομία, τή σημειογραφική εύκολία, καί έναν όρισμένο τύπο πληρότητας. Σύμφωνα μ'αυτή τήν πραγματιστική άποψη μπορούμε νά εγκαταλείψουμε τίς αρχές, πού χαρακτηρίζονταν ως *a priori*, αν θεωρήσουμε ότι αυτές δέν έξυπηρετούν άρκετά τούς σκοπούς μας, καί νά τίς αντικαταστήσουμε μέ άλλες συμβάσεις πού κρίνουμε ότι είναι πιό ίκανοποιητικές. Έπομένως ό ρόλος τών αρχών είναι *ρυθμιστικός* καί όχι περιγραφικός. Πρέπει ώστόσο νά επισημάνω δύο πράγματα:

(i) Ότι ή κοινή γλώσσα φαίνεται νά ακολουθεί αυτές τίς αρχές, κυρίως τήν αρχή τής αντίφασης.

(ii) Ότι ό συμβατισμός έχει ένα «έγγενές» όρο. Όπως έδειξε ό Quine, για νά εφαρμόσουμε τόν κανόνα του διαχωρισμού, πρέπει νά προϋποθέσουμε τήν αλήθεια τής αρχής του διαχωρισμού. Ό Quine γράφει: «αν ή λογική πρέπει νά πηγάζει από τίς συμβάσεις, τότε για νά συμπεράνουμε τή λογική από τίς συμβάσεις, χρειαζόμαστε τή λογική»⁵. Έπομένως ή λογική έρχεται *πρίν από* τίς συμβάσεις, τουλάχιστον σέ μερικές περιπτώσεις.

Δέν θέλω νά άρω θέση σ' αυτή τή διαμάχη, αλλά νομίζω πώς μπορούμε άκίνδυνα νά δεχθούμε ότι *μερικές* αρχές μπορούν νά τροποποιηθουν άνάλογα μέ τό σκοπό πού επιδιώκεται. Έτσι, λ.χ., θά δεχθούμε ότι είναι δυνατόν νά τροποποιηθεί ή αρχή του άποκλειόμενου τρίτου, γιατί δέν είναι πάντα σαφή τά όρια τής έννοιας στήν όποία αναφέρεται τό κατηγορήμα, ή γιατί τό πλήθος τών ύποκειμένων στά όποια αναφέρεται είναι άπειρο καί δέν θέλουμε νά δεχθούμε τήν ύπαρξη άπειρων συνόλων ή, άκόμη, γιατί ή βιβαντική φυσική φαίνεται νά μή σύμμορφώνεται μ'αυτήν⁶. Παράδειγμα τής πρώτης περίπτωσης είναι ή πρόταση «Καθετί είναι ή κόκκινο ή μή κόκκινο», τής δεύτερης «Κάθε στοιχείο ενός δυναμικά άπειρου συνόλου ή έχει μία καθορισμένη ιδιότητα ή δέν τήν έχει», τής τρίτης ή λεγόμενη «αρχή τής άπροσδιοριστίας». Αυτό πού θέλω νά τονίσω είναι ότι ή τροποποίηση τής αρχής, πού πρότεινε ό όλλανδός μαθηματικός καί φιλόσοφος Brouwer, όδηγεί στήν άπόρριψη ως μή-

έγκυρου ενός μεγάλου μέρους τῆς κλασικῆς μαθηματικῆς ἀνάλυσης. Αὐτό σημαίνει ὅτι ἡ ἀντικατάσταση μιᾶς ἀπὸ τὶς ἀρχές τῆς λογικῆς συνεπιφέρει μία βαθύτατη ἀναστάτωση σ' ὄλο τὸ ἐπιστημονικὸ οἰκοδόμημα.

Μπαίνει τὸ ἐρώτημα: μήπως μποροῦμε νὰ ἐγκαταλείψουμε τὴν ἀρχὴ τῆς ἀντίφασης πού ὁ Ἀριστοτέλης χαρακτήρισε ὡς «βεβαιοτάτη τῶν ἀρχῶν»;

Ἐὰν δοῦμε πρῶτα τὴν ἐξυπηρετεῖ αὐτὴ ἡ ἀρχή. Ὅπως ὑποστήριξε ὁ Ἀριστοτέλης, αὐτὴ ἡ ἀρχὴ ἐξυπηρετεῖ δύο σκοποὺς: τὸν καθορισμὸ καὶ τὴ συνέπεια τῶν λόγων. Γιὰ νὰ μπορεῖ αὐτὸ πού λέμε, γράφει στὸ *Μετά τὰ φυσικά* (1006 a), νὰ σημαίνει κάτι γιὰ μᾶς καὶ γιὰ τοὺς ἄλλους, πρέπει νὰ ἔχει καθορισμένο νόημα. Ἐὰν ἔχει περισσότερα νοήματα, τότε φτάνει νὰ τὰ προσδιορίσουμε καὶ νὰ δώσουμε στὸ καθένα τὸ κατάλληλο ὄνομα. Ἐὰν τὰ νοήματα εἶναι ἄπειρα, τότε ἔχουμε ἀπροσδιοριστία στὸ νόημα τῶν λέξεων καὶ «μὴ σημαινόντων δὲ τῶν ὀνομάτων ἀνήρηται τὸ διαλέγεσθαι πρὸς ἀλλήλους κατὰ δὲ τὴν ἀλήθειαν καὶ πρὸς ἑαυτόν» —ἀναιρεῖται, λοιπόν, ἡ δυνατότητα τῆς ἐπικοινωνίας μὲ τοὺς ἄλλους ἀλλὰ καὶ μὲ τὸν ἴδιο τὸν ἑαυτὸ μας. Ἐπιπλέον, ἂν ἀρνηθοῦμε τὴν ἀρχή (1007b 23-26), ὅλα συγγέονται, γίνονται ἕνα πράγμα. Πράγματι, τότε συμπίπτουν ὁ ἄνθρωπος, ἡ τριήρης, ὁ τοίχος. Καὶ καταλήγουμε στὸν Ἀναξαγόρα, πού ἔλεγε ὅτι «ὄμοι πάντα χρήματα» —τὸ καθεὶ εἶναι ἀπ' ὅλα—, καὶ δὲν ἀληθεύει καμία κατηγορία γιὰ τίποτε. Τέλος, ἂν οἱ λόγοι δὲν εἶναι καθορισμένοι καὶ ἂν δὲν διατηροῦν τὴν ἴδια σημασία, τότε ἡ ἀμφισημία εἶναι ἐμπόδιο γιὰ τὴν κατανόηση καὶ τὴν ἐπικοινωνία πού προϋποθέτουν τὴ συμφωνία μὲ τὰ προηγουμένα, δηλ. τὴν ἀκολουθία τῶν λόγων. (Τὸ ἀνακόλουθο εἶναι πρῶτ' ἀπ' ὅλα ἐμπόδιο στὴν ἐπικοινωνία κι ἔπειτα ἀθέτηση ὑπόσχεσης, ὑπαναχώρηση. Τὸ χρησιμοποιοῖ ὁ ρήτορας ἢ ὁ πολιτικός, ἀλλὰ στὴν ἐπιστῆμη ἕνα ἐπιχείρημα πού θὰ περιεῖχε ἀνακολουθία θὰ ἦταν ἄκυρο, γιατί δὲν θὰ ἀπεδείκνυε τίποτε.) Ἐλλωστε, ἂν ἐρμηνεύσουμε τὴ συνεπαγωγὴ μὲ τὸν κοινὸ τρόπο καὶ δεχθοῦμε τὴν ἀρχὴ τοῦ διαχωρισμοῦ, τότε ἀπὸ μία ἀντίφαση ἀπορρέει ὁποιαδήποτε πρόταση⁷.

Παρ' ὅλα αὐτὰ, ὅπως γνωρίζετε, ἡ ἀρχὴ τῆς ἀντίφασης ἀμφισβητήθηκε, εἰδικὰ ἀπὸ μερικὸς στοχαστὲς πού τὴν ἀντικατέστησαν μὲ τὴ λεγόμενη «ἀρχὴ τῆς διαλεκτικῆς», ἡ ὁποία θεωρήθηκε περισσότερο ἱκανοποιητικὴ γιὰ νὰ ἐκφράσει ὀρισμένα πράγματα. Εἶναι δύσκολο νὰ διατυπώσουμε τὴν ἀρχὴ τῆς διαλεκτικῆς στὴν κοινὴ γλώσσα, γιατί, ὅπως εἶπαμε προηγουμένως, ἡ κοινὴ γλώσσα ἐνσωματώνει τὴν ἀρχὴ τῆς ἀντίφασης. Ἐὰν τὴν ἐξετάσουμε κάπως διεξοδικότερα.

II. Η διαλεκτικὴ

1. Κάντ. Στὴν *Κριτικὴ τοῦ καθαροῦ Λόγου* ὁ Κάντ διαχωρίζει τὴν ἀναλυτικὴ λογικὴ ἀπὸ τὴ διαλεκτικὴ λογικὴ. Ἡ πρώτη ἀφορᾷ τὸν ἔλεγχο καὶ τὴν ἀποτίμηση τῆς γνώσης μας κατὰ τὴν τυπικὴ μορφή της (nach Ihrer Form) βάσει λογικῶν κανόνων. Ἡ δευτέρη χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὸν Κάντ ὡς «σοφιστικὴ τέχνη... [πού] ἀποσκοποῦσε στὸ νὰ προσδίνει στὴν ἄγνοια τοῦ καθενός, καὶ μάλιστα στὶς σκόπιμες φρεναπάτες του, τὴν ἐπίφαση τῆς ἀλήθειας μὲ τὸ νὰ μιμεῖται τὴ μέθοδο τῆς αὐστηρῆς ἀκρίβειας πού ἀπαιτεῖ ἡ γενικὴ [δηλ. ἡ τυπικὴ] Λογικὴ καὶ νὰ χρησιμοποιοῖ τοὺς τόπους τῆς γιὰ νὰ ἐξωραΐζει κάθε κενὴ τῆς πρόφαση»⁸. Τὰ ἀντικείμενα τῆς δὲν ἔχουν καμία ἐγκυρότητα. Εἶναι οἱ Ἰδέες, δηλ. ἐννοιες ὀλοτήτων πού δὲν ἀντιστοιχοῦν σὲ καμία ἐμπειρία —λ.χ. οἱ Ἰδέες τῆς ψυχῆς ὡς ἀπόλυτης ἐνότητας τοῦ σκεπτόμενου ὑποκει-

μένου, τοῦ κόσμου ὡς ἀπόλυτης ἐνότητας τῶν φαινομένων, καί τοῦ Θεοῦ ὡς ἀπόλυτης ἐνότητας ὄλων τῶν δυνατῶν ἀντικειμένων.

Πιστεύω ὅτι στό «Παράρτημα» τοῦ Β' βιβλίου τῆς Ὑπερβατικῆς Στοιχειολογίας, πού ἔχει τόν τίτλο «Περί τῆς ἀμφισημίας τῶν ἐννοιῶν τοῦ στοχασμοῦ» βρίσκει κανεῖς τά στοιχεῖα ἐκεῖνα, πού μέ μία ἀπλή ἀντιστροφή, θά ἀποτελέσουν τίς ἀρχές τῆς κατοπινῆς διαλεκτικῆς.

Σ' αὐτό τό «Παράρτημα» ὁ Κάντ ἀσκεῖ (ἴσως ἄδικη) κριτική ἐναντίον τοῦ Leibniz: τόν ἐπικρίνει ὅτι νοητικοποίησε τήν αἴσθηση. Γι' αὐτό, ὅταν ὁ Leibniz συγκρίνει τίς ἐννοιες μεταξύ τους, δέν παίρνει ὑπόψη του τόν τρόπο μέ τόν ὁποῖο τίς γνωρίζουμε, τό ἄν δηλ. οἱ συγκρινόμενες ἐννοιες ἀνήκουν στήν αἰσθητηριακή ἐποπτεία ἢ ἄν ἀνήκουν μόνο στό νοῦ. Καί ἐπειδή οἱ ἐννοιες συνέχονται μεταξύ τους σέ μία κατάσταση τοῦ πνεύματος σύμφωνα μέ τά ζεύγη τῶν σχέσεων ταυτότητα/διαφορά, συμφωνία/ἀντίθεση, ἐσωτερικό/ἐξωτερικό, καί καθορισμο (ὄλη)/καθορισμός (μορφή), ὁ Leibniz καί οἱ ὁπαδοί του προβαίνουν στίς ἀκόλουθες λαθεμένες ταυτίσεις:

Ὡς πρός τό πρῶτο ζεῦγος, ὁ Leibniz ἐπεκτείνει τήν ἀρχή τῆς ταυτότητας τῶν ἀδιακρίτων («Ἴδια εἶναι τά πράγματα πού τό ἓνα τους μπορεῖ νά ἀντικαταστήσει τό ἄλλο διατηρώντας τήν ἀλήθεια») ἀπό τά νοητά ἀντικείμενα στά φυσικά ἀντικείμενα. Ἔτσι μετατρέπει τή διαφορά σέ ταυτότητα. Λ.χ. δύο ἐντελῶς ὁμοῖες σταγόνες νεροῦ θεωροῦνται ὅτι εἶναι μία σταγόνα. Αὐτό ὀφείλεται στό ὅτι τό νοητό ἀντικείμενο χαρακτηρίζεται ἀποκλειστικά ἀπό τοὺς ἐσωτερικούς προσδιορισμούς, δηλ. ἀπό τά κατηγορήματα ποιότητας καί ποσότητας, ἐνῶ τό αἰσθητό ἀντικείμενο χαρακτηρίζεται καί ἀπό τά ἐπιπλέον κατηγορήματα χώρου καί χρόνου. Οἱ δύο ἐντελῶς ὁμοῖες σταγόνες τοῦ νεροῦ διαφέρουν κατά τό ὅτι καταλαμβάνουν διαφορετικούς χώρους καί ἢ μία εἶναι ἐξω ἀπό τήν ἄλλη.

Ὡς πρός τό δεύτερο ζεῦγος, οἱ ὁπαδοί τοῦ Leibniz ταυτίζουν τήν ἀντίφαση (λογική ἀντίθεση ἐννοιῶν, Widerspruch) μέ τήν ἀντίθεση (ἀντίθεση πραγμάτων, Realgerugnanz) πού «συμβαίνει ὅταν μία πραγματική [ὕλική] ἀρχή αἶρει [aufheben] τό ἐξ ἀποστάσεως καί μεταμορφώνεται βαθμιαῖα σέ ἀπωστική δύναμη, καθὼς τά σώματα πλησιάζουν, σύμφωνα μέ μία σειρά, στήν ὁποία οἱ ἀρνητικές ποσότητες ἀρχίζουν ἐκεῖ ὅπου τελειώνουν οἱ θετικές ποσότητες»¹⁰.

Οἱ πραγματικότητες, γράφει ὁ Κάντ, ὡς ἀπλές καταφάσεις δέν εἶναι ποτέ λογικά ἀντίθετες (δηλ. ἀντιφατικές) μεταξύ τους· μέ ἄλλα λόγια, ἡ λογική ἄρνηση τοῦ «3» δέν εἶναι μία πραγματική ὄντοτητα, ἐπομένως τό «ὄχι-3» δέν εἶναι ὁ ἀριθμός «-3». Νομίζω πὼς ἂν δεχθούμε ὅτι ὁ ἀριθμός «3» εἶναι μία ιδιότητα, ἡ ἄρνηση τῆς πρότασης «Αὐτά εἶναι 3 μῆλα» δέν εἶναι «Αὐτά εἶναι -3 μῆλα», ἀλλά «Αὐτά δέν εἶναι 3 ἀποτελεσμα τῆς ἄλλης»⁹. Παράδειγμα πραγματικῆς ἀντίθεσης ἀποτελοῦν οἱ ἀριθμοί '3' καί '-3' ἢ τῶ ζεῦγος δύο ἴσων καί ἀντίρροπων δυνάμεων πού ἔχουν συνισταμένη μηδέν ($F + \bar{F} = 0$). Ὁ ἀντίθετος τοῦ '3' δέν παύει νά εἶναι ἀριθμός, καί τό ἄθροισμα τῶν δύο ἀντιθέτων ἀριθμῶν εἶναι ὁ ἀριθμός '0', ὄχι τό τίποτε. Τό ἴδιο συμβαίνει μέ τίς φυσικές δυνάμεις: ἡ ἀντίθετη μιᾶς δυνάμεις \bar{F} εἶναι μία ἄλλη δύναμη $\bar{\bar{F}}$, καί τό ἄθροισμά τους εἶναι ἡ δύναμη πού ἔχει μέγεθος '0'. Τό ὅτι ἡ ἀρνητική δύναμη εἶναι «καθ' ἐαυτήν θετική» ἀποδεικνύεται, γράφει ὁ Κάντ σ' ἓνα πρῶμο γραπτό του, ἀπό τή διάκριση πού κάνει ὁ Νεύτων, ὅταν συγκρίνει τήν ἑλκτική δύναμη πού δρᾷ

μήλα» πού περιλαμβάνει προτάσεις όπως «Αυτά τά μήλα εἶναι κόκκινα», «Αυτά τά μήλα εἶναι 7», «Αυτά τά μήλα εἶναι 29», κτλ. Μὲ ἄλλη διατύπωση: ἡ λογικὴ ἄρνηση μιᾶς ιδιότητος, δηλ. ἑνὸς κατηγορήματος στὸ ὁποῖο ὑπάγεται ἓνα τουλάχιστον ἐπιμέρους ἄτομο, δὲν εἶναι πάντα ιδιότητα. Τὸ κατηγορήμα «ὄχι-3» δὲν καθορίζει ἓνα ἐπιμέρους, ἀφοῦ περιλαμβάνει ἄπειρο ἀριθμὸ ἀπὸ κατηγορήματα, λ.χ. «κόκκινο, βαρὺ, 2 ἢ 4 ἢ 5 ἢ...». Τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ τίς φυσικὲς δυνάμεις.

Οἱ ὁπαδοὶ τοῦ Leibniz χρησιμοποιοῦν αὐτὴ τὴ λαθεμένη ταυτότητα ἀντίφασης καὶ ἀντίθεσης γιὰ νὰ ἐξηγήσουν τὸ κακὸ ὡς ἐπακόλουθο τῆς περατότητας τῶν πραγμάτων, δηλ. τοῦ ὅτι τὰ πράγματα περιορίζονται ἀπὸ ἀρνήσεις (τοῦ τύπου «Τὸ α δὲν εἶναι Ρ»).

Ὡς πρὸς τὸ τρίτο ζεῦγος, οἱ ὁπαδοὶ τοῦ Leibniz καταργοῦν τὴ διάκριση ἐσωτερικό-ἐξωτερικό, γιὰτι ὅλα τὰ κατηγορήματα ἀνήκουν στὸ νοητὸ ἀντικείμενο ὡς οὐσία. Καὶ ἐπειδὴ οἱ οὐσίαι εἶναι ἀνεξάρτητες ἀπὸ ἐξωτερικὲς σχέσεις, γιὰ νὰ ἐξηγήσει τὴ δυνατότητα τῆς ἐπικοινωνίας τους ὁ Leibniz ὑποχρεώθηκε νὰ δεχθῆ μία προδιατεταγμένη ἄρμονία πού δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι μία φυσικὴ ἐπίδραση.

Τέλος, ὡς πρὸς τὸ τέταρτο ζεῦγος, ὁ Leibniz δέχεται ὅτι προηγούνται τὰ πράγματα (οἱ οὐσίαι ἢ «μονάδες» δηλ. τὰ καθόλου τῶν Λογικῶν, ἢ λογικὴ «ὕλη» μιᾶς κρίσης) καὶ ἐπονταὶ οἱ τρόποι σύνδεσής τους (οἱ σχέσεις τῶν οὐσιῶν καὶ οἱ συμπλοκές τῶν προσδιορισμῶν τους, οἱ εἰδοποιοὶ διαφορῆς τῶν Λογικῶν) μὲ τὴ μορφή θεμελιῶν καὶ συνεπειῶν (als Gründe und Folgen). Ἀντίθετα, ὁ Κάντ ὑποστηρίζει ὅτι προηγεῖται ἡ μορφή τῆς ἐποπτείας, δηλ. ἡ δυνατότητα σχηματισμοῦ αἰσθημάτων, καὶ ἔπεται ἡ ὕλη τῶν αἰσθημάτων.

Ὡς ἐδῶ εἶδαμε ὅτι ὁ Κάντ ἀποδίδει στὸν Leibniz καὶ τοὺς ὁπαδοὺς του τὰ ἀκόλουθα:

1. Ταυτίζουν τὸ αἰσθητὸ μὲ τὸ νοητὸ (δηλ. τὸ ἐπιμέρους ἐμπειρικό μὲ τὴ γενικὴ ἔννοια στὴν ὁποία ὑπάγεται). Μὲ ἄλλα λόγια:

1'. Τὰ πάντα εἶναι νοητά· γι' αὐτὸ:

2. Δὲν διαφοροποιοῦν τὰ ἐπιμέρους βάσει ἐξωτερικῶν κατηγορημάτων (χώρου καὶ χρόνου).

3. Ταυτίζουν τὴν ἀντίθεση μὲ τὴν ἀντίφαση.

4. Ταυτίζουν τὸ ἐξωτερικό μὲ τὸ ἐσωτερικό τῶν οὐσιῶν.

5. Βάζουν πρῶτα τίς οὐσίαι καὶ μετὰ τίς σχέσεις τους μὲ τὴν ἐποπτεία.

Ἐπιπλέον ὁ Κάντ ἀρνεῖται μὲ σθένος ὅτι:

6. Εἶναι δυνατὴ ἡ νοητικὴ γνώση, δηλ. ἡ γνώση χωρὶς τὴ μεσολάβηση τῶν αἰσθήσεων· καὶ ὅτι

7. Τὸ Εἶναι συμπίπτει μὲ τὸ Δέον-Εἶναι.

Ὡς πρὸς τὸ τελευταῖο, ἡ ταύτιση Εἶναι καὶ Δέοντος ὀδηγεῖ στὶς γνωστὲς ἀντινομίες, δηλ. ἀντιφατικὲς ἀλλὰ ἐξίσου θεμελιωμένες προτάσεις, ὅπως τοῦτες: «Ὅλα συμβαίνουν σύμφωνα μὲ φυσικοὺς νόμους» καὶ «Υπάρχουν συμβάντα πού ἐξηγούνται μὲ τὴν ἐλευθερία τῆς βούλησης». Οἱ ἀντινομίες αἴρονται ὅταν παρατηρήσουμε ὅτι ὁ ρόλος τοῦ πρακτικοῦ Λόγου εἶναι καθαρὰ ρυθμιστικός: οἱ κανόνες πού ὑπαγορεύει ὁ Λόγος ἔχουν μόνον εὐρετικὴ ἀξία, δὲν εἶναι οὔτε ἀληθεῖς οὔτε ψευδεῖς. Ἡ λειτουργία τους εἶναι νὰ προάγουν τὴ μεγαλύτερη συστηματικὴ ἐνότητα τῆς γνώσης. Σ' αὐτοὺς τοὺς εὐρετικούς κανόνες συγκαταλέγεται καὶ ἡ ἀρχὴ τῆς τελικό-

τητας πού λέει ότι «οί ειδικοί εμπειρικοί νόμοι... πρέπει να θεωρούνται *σά νά είχαν* δοθεί στίς γνωστικές ικανότητές μας από μία νόηση (Verstand) —όχι τή δική μας— γιά νά κάνουν δυνατό ένα *σύστημα* τής εμπειρίας σύμφωνο μέ ειδικούς [εμπειρικούς] νόμους τής φύσης»¹¹ (οί υπογραμμίσεις είναι δικές μας).

2. Fichte. Είναι γνωστό πώς οί διάδοχοι του Κάντ αντίταχθηκαν στον ανυπέρβλητο διυισμό τής φιλοσοφίας του και εισηγάγαν τή γνωσιολογική ύπεροχή του πρακτικού Λόγου πάνω στο θεωρητικό Λόγο. Ο μονισμός τους, όπως ο νεοπλατωνικός μονισμός από τον οποίο εμπνέονται, τους οδηγεί στην απόρριψη τής αρχής τής αντίφασης και στην αντικατάστασή της μέ τήν αρχή τής διαλεκτικής.

Θέλοντας νά παραγάγει τά πάντα από μία πηγή —τό Έγώ ή Αυτόδυνηση— ο Fichte δέχεται ότι τό Έγώ γεννά τό αντίθετό του (μή-Έγώ), γιατί ή φύση του, πού είναι ήθικης ύψης, απαιτεί τήν ύπαρξη ενός εμποδίου· τό Έγώ πραγματώνεται μόνο υπερνικώντας τά εμπόδια. Επιπλέον, τό Έγώ πού είναι καθαρή ενέργεια, όχι ουσία, δέν νοείται χωριστά από τίς επιμέρους άτομικές συνειδήσεις —είναι παρόν σέ κάθε άτομο (ώς αυθυπέμβαση). Και επειδή μέσα στο Έγώ τά πάντα είναι συναρθρωμένα —καλύτερα: τό Έγώ είναι ή δύναμη πού συναρθρώνει τά πάντα— ο τρόπος σύνδεσής τους θά είναι μέσω τής αρχής του αποχρώντος λόγου, και όχι μέσω αιτιακών σχέσεων.

Στή νέα, διαλεκτική προοπτική του Fichte, πού βασίζεται κυρίως στίς αρχές 1, 3 και 7 τής προηγούμενης παραγράφου, οί νόμοι τής λογικής έρμηνεύονται ως εξής:

1. Αρχή τής θέσης: Τό Έγώ θέτει τον εαυτό του ($A = A$).

2. Αρχή τής αντίθεσης: Τό Έγώ είναι απόλυτα αντίθετο προς τό μή-Έγώ (A δέν είναι μή- A).

3. Αρχή του λόγου: Ο λόγος πού υπάρχει ένα διαιρετό μή-Έγώ είναι ότι υπάρχει ένα διαιρετό Έγώ (Γιά νά υπάρχει τό A πρέπει νά υπάρχει τό B).

Θά ήθελα νά επισημάνω τρία πράγματα: (α) ότι ή αρχή του αποχρώντος λόγου, καθώς και οί υπόλοιπες δύο αρχές, είναι *οντολογικές* και όχι τυπικές αρχές, αφού αναφέρουν οντότητες (Έγώ, μή-Έγώ). Επιπλέον, ότι στον Leibniz ή τελεολογική αρχή του αποχρώντος λόγου είναι αρχή τάξης πού εξυπακούει μία επιλογή: δεδομένου ότι οί λογικές δυνατότητες είναι πολλές, ο προσδιορισμός του πραγματικού, σύμφωνα μέ μία από αυτές τίς δυνατότητες, οφείλεται σέ μία βουλητική ενέργεια, ελεύθερη και κατά συμβεβηκόσ. (β) Η μεταφυσική του Fichte ακολουθεί τό μοντέλο τής νεοπλατωνικής θεογονίας. Η γενετική σχέση μέ τήν όποία τό μή-Έγώ συνδέεται μέ τό Έγώ μοιάζει μέ τή νεοπλατωνική «απορροή» κατά τό ότι τό Έγώ δέν μειώνεται μέ τή γένεση του μή-Έγώ και τό μή-Έγώ είναι ταυτόχρονα εξωτερικό προς τό Έγώ —ώς εμπόδιο πού του επιτρέπει τήν αυτογνωσία— και εσωτερικό στο Έγώ, πού απορροφά τά δημιουργήματά του. Αυτό μπορεί νά διατυπωθεί ως εξής:

4. Τό Έγώ ταυτόχρονα αποκλείει τό μή-Έγώ αλλά και τό περιέχει.

(γ) Ότι πεδίο εφαρμογής τής διαλεκτικής είναι οί Ίδέες (του Λόγου) κι όχι οί εμπειρικές έννοιες.

3. Hegel. Καί ο Hegel θεμελιώνει τό σύστημά του στή διαλεκτική πού είναι διαδικασία εξέλιξης τής Ίδέας (ή Αυτόσυνειδησίας ή απόλυτου Λόγου) και, μαζί, περιγραφή αυτής τής εξέλιξης. Ο Hegel εφαρμόζει τή διαλεκτική στην οντολογία, όπου είναι βασική, και στην ιστορία, όπου είναι μόνο έρμηνευτική.

Οί αρχές στίς όποιες βασίζεται ή διαλεκτική μποροϋν νά συνοψισθοϋν ώς εξής:

1. Όλη ή πραγματικότητα είναι πνευματική.
2. Κάθε προσδιορισμός είναι άρνηση.
3. Η άρνηση είναι ταυτόχρονα αντίφαση και αντίθεση.
4. Τά αντίθετα συμπύπτουν (coincidentia oppositorum) μέσα στη σύνθεση.
- 4'. Στη διαλεκτική διεργασία ό πρώτος παράγοντας αποκλείει αλλά και περιέχει τό δεύτερο (Βάσει τών 3 και 4).

(5. Πεδίο τής διαλεκτικής είναι ή σφαίρα τών Ίδεών.)

Πρώτα θά εξετάσω τήν έννοια τής άρνησης και ύστερα θά περιγράψω τό μηχανισμό τής διαλεκτικής. Η ανάλυσή μου βασίζεται στό βιβλίο του Ch. Taylor *Hegel*¹².

Η έννοια τής άρνησης στην όποία βασίζεται ή διαλεκτική συναιρεί δύο έννοιες:

(i) τήν έννοια του αντιθέτου πού είναι «στατική» σχέση και διαφοροποιεί τά αντικείμενα. Λέμε ότι τό αντικείμενο x διαφέρει από τό y, όταν τό x είναι διακριτό από τό y, δηλ. όταν τό x έχει ένα γνώρισμα P πού δέν ανήκει στό y (Λογική αντίθεση ή αντίφαση: P/όχι-P).

(ii) τήν έννοια τής αντίφασης πού είναι μία «δυναμική» σχέση άλληλεπίδρασης. Τό x όρίζεται έν μέρει από τόν τύπο τών αίτιακών άλληλεπιδράσεων μέ άλλα αντικείμενα y, z, w, μέ τά όποία μπορεί νά έχει σχέσεις άμοιβαίας επίδρασης (Πραγματική αντίθεση).

Αν εφαρμόζαμε τή διαλεκτική σέ έμπειρικές έννοιες, λ.χ. στην έννοια «σκληρό», τότε, σύμφωνα μέ τήν (i):

Αν τό x είναι σκληρό, τότε τό x διαφέρει από κάθε y πού είναι μή-σκληρό, και, σύμφωνα μέ τή (ii):

Αν τό x είναι σκληρό, τότε τό x αντιτίθεται στό y πού μπορεί νά χαράξει τό x, στό z μέ τό όποιο έχει τή σχέση: τό x μπορεί νά διαπεράσει τό z, αλλά δέν διαπερνάται από τό z, κτλ.

Ποιητική άδειά ό Hegel λέει ότι ή έννοια, στό παράδειγμά μας «σκληρό», καθορίζει τόν τρόπο μέ τόν όποιο τό x διατηρεί τόν έαυτό του ή, τελικά, ύποκύπτει («πεθαίνει») στό περιβάλλον του y, z, w, δηλαδή τόν τρόπο μέ τόν όποιο «άρνείται» τίς δυνάμει άρνήσεις τών άλλων. Τό «σκληρό» είναι κάτι (Etwas) πού έχει δύο άξεχώριστες πλευρές (παράγοντες, Momenta = ροπές άδρανείας): είναι γιά τόν έαυτό του (Ansich) και σχετίζεται μέ τά άλλα (Seinfüranders). Όστε ή έννοια τής άρνησης σημαίνει δύο πράγματα: διατήρηση και κατάργηση. Ό Hegel χρησιμοποιεί τό ρήμα aufheben μέ άμφίσημο τρόπο, δηλ. μέ τίς σημασίες: διαφυλάσσω, καταργώ, και άνυψώνω· έτσι δηλώνει τή γεφύρωση του άρχικού δυϊσμού. Άλλοτε χρησιμοποιεί τόν όρο «συμφιλίωση» (Versöhnung): ή ένότητα δέν καταργεί τή διάκριση τών παραγόντων αλλά εξουδετερώνει τήν αντίθεσή τους.

Ό μηχανισμός τής όντολογικής διαλεκτικής μιās έννομιας «X» φαίνεται νά είναι ό ακόλουθος:

a. Η έννοια X χαρακτηρίζεται από ένα έγγενή σκοπό (ή μέτρο): πρέπει νά εφαρμοσθεί στην πραγματικότητα, δηλ. πρέπει νά ύπάρχουν συγκεκριμένοι φορείς της. (Στό μεταφορικό ίδίωμα του Hegel: ή έννοια X εκφράζει μιá ανώτερη παρόρμηση γιά όλοκλήρωση. Αυτό είναι τό δέον-Sollen).

β. Υπάρχουν όρισμένα κριτήρια πού χαρακτηρίζουν τήν εφαρμογή τής έννομιας

X στον κόσμο. (Μεταφορικά: τὰ κριτήρια συνιστοῦν τὰ ὄρια —die Grenze, die Schranke— τῆς ἔννοιας X).

γ. Ὄταν προσπαθήσουμε νὰ ἐφαρμόσουμε τὴν ἔννοια γενικά, ἡ σύγκρουση τοῦ σκοποῦ μέ τὰ κριτήρια εἶναι ἀναπόφευκτη.

δ. Αὐτή ἡ σύγκρουση ἀποκαλύπτει τὴν ἀνεπάρκεια καὶ τὴν ἀντιφατικότητα τῆς ἔννοιας X καὶ μᾶς ἀναγκάζει νὰ ἀλλάξουμε τὴν ἀντίληψή μας γιὰ τὸ σκοπὸ ἢ γιὰ τὴν πραγματικότητα, ὥστε νὰ μπορέσουμε νὰ δώσουμε μία συνεπὴ ἐξήγηση αὐτῆς τῆς πραγματικότητας. Μέ ἄλλα λόγια, ἡ ἔννοια X ἀναφέρεται σὲ μία μερική πραγματικότητα καὶ ἡ ὑπαρξὴ της ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴν ὑπαρξὴ μιᾶς ἄλλης ἔννοιας Y πού τὴν «ἀρνεῖται», δηλ. τὴν ἀποκλείει καὶ τὴν περιέχει. Ἡ ἀντίφαση πού κρυβόταν στὴν ἔννοια X λύνεται ὅταν ἡ X «ἀρθεῖ» μέσα στὴν Y.

Παράδειγμα:

(α') Ἡ ἔννοια «Ὄν» πρέπει νὰ ἔχει ἐφαρμογές, ἀλλιῶς θὰ ἦταν κενή.

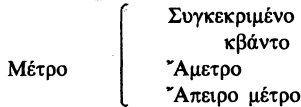
(β') Ἡ ἔννοια «Ὄν» μπορεῖ νὰ ἐφαρμοσθεῖ μόνο ὡς καθορισμένη, δηλ. πρέπει νὰ ἔχει κάποιο περιεχόμενο (ποιότητα, χαρακτήρα).

(γ') Ἡ γενικὴ ἐφαρμογὴ τῆς ἔννοιας «Ὄν» εἶναι ἀντιφατικὴ: πρέπει νὰ ἐφαρμοσθεῖ γενικά, ἀλλὰ δὲν μπορεῖ, γιὰτὶ γιὰ νὰ ἐφαρμοσθεῖ πρέπει νὰ εἶναι καθορισμένη ἀπὸ κάποια κατηγορήματα (πού κατὰ τὴν ἀρχὴ 2 εἶναι ἀρνήσεις). Ἡ σύγκρουση εἶναι ἀνάμεσα στὴ διατήρηση τοῦ ἑαυτοῦ της καὶ στὸν ἐκμηδενισμό της.

(δ') Ἡ σύγκρουση ἀποκαλύπτει τὴν ἀνεπάρκεια τῆς ἔννοιας «Ὄν». Γιὰ νὰ ἐξηγήσουμε τὴν πραγματικότητά πρέπει νὰ τὴν ἀντικαταστήσουμε μέ τὴν ἔννοια «Γίνεσθαι»¹³. Ἡ σύνθεση «Γίνεσθαι» περιέχει ὡς πόλους τὶς ἔννοιες «Ὄν» καὶ «μὴ-Ὄν» πού ἀντιλοῦν τὴν πραγματικότητά τους ἀπὸ αὐτὴν.

Ὁ σκοπὸς τῆς ὄντολογικῆς διαλεκτικῆς εἶναι νὰ «βαθύνει» τὴν ἀντίληψή μας γιὰ ἓνα δεδομένο σκοπὸ (ἢ μέτρο) καὶ τὴν πραγματικότητά πού συμμορφώνεται μ' αὐτόν. Τὸν ἐκπληροῖ συναρθρώνοντας τὶς Κατηγορίες σὲ σύστημα. Στὴ Λογικὴ του ὁ Hegel παράγει τὶς κατηγορίες χρησιμοποιώντας τὴ διαλεκτικὴ. Ἴσως θὰ μπορούσαμε νὰ συνοψίσουμε τὶς σχέσεις τους μέ μορφή πίνακα. Ἐπὶ τὸν Stace¹⁴ παραθέτω τὸ τμῆμα τοῦ πίνακα πού ἀφορᾷ τὸ Ὄν:

Ὄν	Ποιότητα	{	Ὄν	{	Ὄν	{	Μὴ-Ὄν	{	Γίνεσθαι
			Καθορισμένο Ὄν		Ποιότητα		Πεπερασμένο		
			Fürsichsein		Ὄριο		Διαφορότητα		
			Καθαρὴ ποσότητα		Πραγματικό		Κακὸ Ἄπειρο		
Ὄν	Ποσότητα	{	Κβάντο	{	Καθαρὴ ποιότητα	{	Συνεχὲς καὶ ἀσυνεχὲς μέγεθος	{	Περιορισμὸς τῆς ποιότητας
			Κβάντο		Ἄθροισμα καὶ μονάδα				
			Βαθμὸς		Ἄριθμὸς				
			Βαθμὸς		Ποσοτικὸ ἀπειρὴ πρόοδος		Ποσοτικὸς λόγος		

Ὑποτίθεται πὼς ὅλες οἱ τριάδες παράγονται διαλεκτικά. Σέ κάθε τριάδα ἡ πρώτη κατηγορία εἶναι ἡ «θέση», ἡ δεύτερη εἶναι ἡ «ἄρνηση» καί ἡ τρίτη εἶναι ἡ «σύνθεση» (ἢ διπλή ἄρνηση). Δέν ἔχω τήν πρόθεση νά ἐκθέσω τό συρτό τῶν κατηγοριῶν οὔτε τίς ἀκροβασίες πού ἀπαιτεῖ ὁ Hegel γιά νά ὑφάνει τόν τεράστιο ἰστό τῶν τριάδων του καί νά δείξει ὅτι ὅλα παράγονται ἀπό τήν Ἰδέα, ἀνάμεσά τους ἡ κατηγορία «Ἐλεύθερα Φυσικά σώματα» (ἀπό τήν τριάδα: Ἥλιος καί φῶς — φεγγάρι καί κομήτες — πλανήτες).

Ἡ ἱστορική διαλεκτική εἶναι, ὅπως εἴπαμε προηγουμένως, ἐρμηνευτική. Διαφέρει ἀπό τήν ὄντολογική διαλεκτική κατά τό ὅτι σ' αὐτήν, ὅπως γράφει ὁ Taylor «ἡ σύγκρουση ἀνάμεσα στό σκοπό καί στήν ἐνεργό πραγματικότητα δέν μᾶς ὀδηγεῖ στόν ἐπαναπροσδιορισμό τοῦ σκοποῦ, ἀλλά στή διάλυση τῆς πραγματικότητας αὐτῆς καί στήν ἀντικατάστασή της ἀπό μία πιό ἐπαρκή πραγματικότητα (μολονότι, βέβαια, αὐτό ἀπαιτεῖ τόν ἐπαναπροσδιορισμό τοῦ σκοποῦ ἀπό τοὺς *πραγματικούς πρωταγωνιστές* τῆς ἱστορίας)»¹⁵. Τό σχῆμα της εἶναι: ἡ μορφή ζωῆς Α εἶναι καταδικασμένη νά χαθεῖ γιατί ἀναίρει τό σκοπό γιά τόν ὁποῖο ὑπάρχει. Σκιαγραφῶ τήν περίπτωση τῆς «δουλείας» γιά νά δείξω τή δομή τῆς διαλεκτικῆς διεργασίας¹⁶:

(α'') Ἡ ἔννοια τοῦ «κυρίου», δηλ. τοῦ περιορισμένου ἐγώ πού ὑποτάσσει τό ἄλλο ἐγώ, χαρακτηρίζεται ἀπό τόν ἐγγενή σκοπό: πρέπει ὁ κύριος νά διατηρήσει τήν αὐτοσυνειδησία του, δηλ. τήν συνείδηση τοῦ ἑαυτοῦ του στόν ἄλλο πού τόν ἀναγνωρίζει.

(β'') Ἡ ἔννοια «κύριος» μπορεῖ νά εφαρμοσθεῖ μόνο ἂν ὑπάρχει μία ὕλική πραγματικότητα (Dingheit).

(γ'') Ἡ γενική ἐφαρμογή τῆς ἔννοιας «κύριος» εἶναι ἀντιφατική: αὐτοαναιρεῖται, γιατί ὁ δούλος μέ τήν πειθαρχία, τό φόβο τοῦ θανάτου καί τήν ἐργασία πάνω στήν ὕλική πραγματικότητα, κατορθώνει, τελικά, νά ἀποκτήσει αὐτοσυνειδησία, δηλ. συνείδηση τοῦ ἑαυτοῦ του στό ἀντικείμενο πού διαμόρφωσε. Τώρα, ὁ κύριος πού εἶναι μόνο καταναλωτής, ἀνακαλύπτει πὼς ἡ ἀνεξαρτησία του ἐξαρτᾶται ἀπό τήν ἀνεξαρτησία (δηλ. αὐτοσυνειδησία) τοῦ δούλου.

(δ'') Ἡ σύγκριση ἀποκαλύπτει τήν ἀνεπάρκεια τοῦ σκοποῦ τῆς δουλείας· ἡ δουλεία εἶναι καταδικασμένη νά χαθεῖ καί νά ἀντικατασταθεῖ ἀπό μία ἐπαρκέστερη πραγματικότητα στήν ὁποία ἡ ἔννοια τῆς περιορισμένης συνείδησης αἶρεται ἀπό τήν ἔννοια τῆς οἰκουμενικῆς αὐτοσυνειδησίας (πού εἶναι ἐλεύθερη).

Ἡ περιγραφή τοῦ Hegel εἶναι πολύ πιό σύνθετη, γιατί εἶναι γεμάτη ἀπό ἄλλους διαλεκτικούς κύκλους. Σπουδαιότερο ἀκόμη εἶναι τό γεγονός ὅτι αὐτή ἡ διαλεκτική παραγωγή δέν εἶναι μόνο μία συνάρθρωση κατηγοριῶν ἀλλά καί παραγωγή τῆς ἱστορίας ἀπό τίς κατηγορίες. Οἱ φάσεις τῶν διαλεκτικῶν διεργασιῶν «ἐκφράζονται» σέ μία ἐποχή — ἀρχαῖος στωϊκισμός, Χριστιανισμός, Ἀναγέννηση, κτλ. Φυσικά, δέν ἔχει θέση στήν ὁμιλία μου ἡ κριτική τοῦ a priori χαρακτῆρα τῆς ἱστορικῆς παραγωγῆς καί τῆς ἀθαίρετης χρήσης καί σύνδεσης τῶν ἱστορικῶν ἐνοιῶν οὔτε καί τῆς ἀπόδοσης λόγων καί σκοπῶν σέ ἓνα ἀπρόσωπο πνεῦμα.

4. Μαρξ. Μολονότι φαίνεται πώς στην *Κριτική της έγγελιανής φιλοσοφίας του Δικαίου* ο Μάρξ ξεχωρίζει την «πραγματική αντίθεση» από την αντίφαση¹⁷, στο κατοπινό έργο του υπάρχουν, πλάι στις αιτιακές εξηγήσεις των φαινομένων, οι «διαλεκτικές παραγωγές» τους, που αποβλέπουν στο να εκθέσουν την εσωτερική διάταξη του φαινομένου κατά την εξέλιξη του ως οργανισμού που είναι διαλεκτικά άρθρωμένος. Λ.χ. τό εμπόρευμα είναι ή «σύνθεση» τής χρηστικής αξίας και τής ανταλλακτικής αξίας. 'Η εξήγηση τής γένεσης του χρήματος δίνεται από:

(i) μία αίτια — αυτή ή γένεση όφείλεται στις δυσκολίες που συναντά τό ανεπτυγμένο ανταλλακτικό εμπόριο· και από

(ii) μία διαλεκτική παραγωγή — ή ανταλλακτική αξία κρύβει μία εσώτερη αντίφαση που τή μετατρέπει σε έμπορευματική (δηλ. χρηματική) αξία¹⁸. 'Η διαλεκτική παραγωγή «έκφράζει μία όρισμένη a priori αναγκαιότητα στη διαδοχή των μορφών» (δηλ. των είδοποιών διαφορών), λ.χ. τής αξίας.

Έτσι ή μορφή:

αξία του έμπορεύματος Α ως προς τό εμπόρευμα Β
είναι ιδεατή έκφραση τής μορφής

αξία του έμπορεύματος Α ως προς τά έμπορεύματα Β,Γ,Δ,Ε,...

'Η διαλεκτική παραγωγή αναζητά τους εσώτερους δεσμούς· τους άποκαλύπτει όταν δείξει ότι τό φαινόμενο, λ.χ. μία συγκεκριμένη οικονομική μορφή, άποτελεί ένα από τους πόλους μιās σύνθεσης. 'Ο J. Zelený χαρακτηρίζει αυτή τή μέθοδο ως δομική-γενετική¹⁹. 'Ο ίδιος ο Μάρξ λέει ότι ή μέθοδος του είναι «διαλεκτική» και έντοπίζει τή διαφορά της από τήν έγγελιανή μέθοδο στη διαφορά των όντολογικών παραδοχών τους —όλιστικές για τόν Μάρξ, ιδεαλιστικές για τόν Hegel²⁰. Χρησιμοποιεί τό ίδιομα του εξελισσόμενου οργανισμού, τής διαμεσολάβησης, τής προϋπόθεσης και του θεμελίου, τής άλληλεπίδρασης, τής εσώτερης σχέσης ή μορφής, και άλλους διαλεκτικούς όρους που βασίζονται στις άρχές: (1) τής ένότητας του κόσμου· και (2) τής αυτο-εξέλιξης μιās όντότητας βάσει τής εσώτερης ουσίας της²¹ (λ.χ. «τό ίδιο τό κεφάλαιο θέτει..., σύμφωνα μέ τήν εσώτερη ουσία του, τους όρους που άποτελούν τήν άφετηρία του στην παραγωγή»²², δηλ. ή ύπαρξη και ή ανάπτυξη του κεφαλαίου πηγάζουν από τό ίδιο τό κεφάλαιο). Τέλος, κοντά στις διαλεκτικές παραγωγές, συχνά ο Μάρξ βάσει ιστορικά παραδείγματα. Αυτό, κατά τή γνώμη του, μās άπαλλάσσει «άπό τήν άνάγκη νά γράψουμε τήν *πραγματική ιστορία των σχέσεων παραγωγής*»²³.

5. Engels. Σπάνια ο Μάρξ έκφράζει γενικές άπόψεις για τήν αντίθεση. Συνήθως μελετά συγκεκριμένα φαινόμενα και μάλιστα τής καπιταλιστικής οικονομίας. 'Ο Engels έπιχειρεί νά παρουσιάσει μία γενική θεωρία των μεταβολών. Στόν *Anti-Dühring* διατυπώνει τους τρεις πρώτους «νόμους» και στη *Διαλεκτική τής Φύσης* προσθέτει τόν τέταρτο. 'Η διατύπωση του δέν είναι πολύ σαφής. Γι' αυτό προτίμησα νά παραθέσω, σε παρένθεση, μία σύγχρονη διατύπωση που όφείλουμε στόν M. Bunge²⁴.

1. Νόμος των φυσικών αντιφάσεων (α. Καθετί έχει ένα αντίθετο στη φύση. β. Κάθε άντικείμενο είναι έγγενώς άντιφατικό, δηλαδή συγκροτείται από άντιθετικά συστατικά και πλευρές).

2. Νόμος τῆς μετάβασης ἀπό τὴν ποσότητα στὴν ποιότητα (Κάθε ποσοτική ἀλλαγὴ καταλήγει σὲ κάποια ποιοτική ἀλλαγή καὶ κάθε νέα ποιότητα ἔχει τὸ δικό της νέο τρόπο νὰ μεταβάλλεται ποσοτικά).
3. Νόμος τῆς διπλῆς ἀρνήσης (Ἡ ἐξέλιξη εἶναι ἐλικοειδής: Κάθε ἐπίπεδο τῆς περιέχει καὶ ταυτόχρονα ἀρνεῖται τὴν προηγούμενη βαθμίδα).
4. Νόμος τῆς ἀλληλεπίδρασης τῶν ἀντιθέτων, πού ἀργότερα ὀνομάστηκε «νόμος τῆς ἐνότητας καὶ τῆς πάλης τῶν ἀντιθέτων» (Κάθε ἀλλαγή εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς πάλης τῶν ἀντιθέτων εἴτε μέσα στοῦ ἴδιου σύστημα εἴτε ἀνάμεσα σὲ διαφορετικὰ συστήματα).

Καὶ οἱ τέσσερις νόμοι ὑπάρχουν στὴ *Λογικὴ* τοῦ Hegel. Κατὰ τὸν Engels ἡ διαφορά ἀνάμεσα στὶς δύο θεωρίες ἔγκειται στοῦ ὅτι οἱ νόμοι προτείνονται τώρα πάνω σὲ μία διαφορετικὴ βάση, πού νομίζω πὼς μπορεῖ νὰ περιγραφεῖ μὲ τὶς ἀκόλουθες δύο ἀρχές:

I. Ἀρχὴ τοῦ ὕλισμοῦ: Τὰ πάντα εἶναι ὕλη (δηλ. σώματα).

II. Ἀρχὴ τῆς ἀνάκλασης: Ἡ ἀλήθεια μιᾶς βεβαίωσης (ἢ μιᾶς σκέψης) ἔγκειται στοῦ ὅτι αὐτὴ καθρεφτίζει τὴν πραγματικότητα (πού περιγράφει).

Μέ ἄλλα λόγια, τώρα ἔχουμε μία ὕλιστικὴ μεταφυσικὴ καὶ μία ρεαλιστικὴ θεωρία τῆς ἀλήθειας.

Δέν θὰ σταθῶ στὴν κριτικὴ ἀνάλυση τῶν νόμων 1-4. Αὐτὴ ὀλοκληρώθηκε ἱκανοποιητικὰ ἀπὸ πολλοὺς φιλοσόφους· εἰδικὰ ἡ ἀνάλυση τοῦ C.Adjukiewicz²⁵ (1948) ὁδήγησε τοὺς ὁπαδούς τοῦ διαλεκτικοῦ ὕλισμοῦ νὰ ἀναγνωρίσουν ὅτι ὁ ὅρος «ἀντίφαση» δέν σημαίνει «λογικὴ ἀντίφαση», ὅταν ἐφαρμόζεται στὰ φυσικὰ ἀντικείμενα²⁶ (βλέπε III πῶς κάτω). Θὰ ἐπισημάνω μόνο ὅτι ὁ πρῶτος νόμος μπορεῖ νὰ συμβιβαστεῖ μονάχα μὲ μιὰ ἰδεαλιστικὴ ὄντολογία πού ἀρνεῖται νὰ διακρίνει σαφῶς τὸ κατηγόρημα (δηλ τὴν ἐννοια γενικά) ἀπὸ τὴν ιδιότητα τοῦ συγκεκριμένου πράγματος. Ὅπως γράφει ὁ Bunge, ἡ ὄντικὴ ἀπουσία μιᾶς ιδιότητας δέν σημαίνει τὴν παρουσία μιᾶς ἄλλης ιδιότητας —λ.χ. ἡ ἀπουσία μάζας δέν σημαίνει τὴν παρουσία «ἀντιμάζας». Γιά τὶς ὑπόλοιπες ἀρχές θὰ μνημονεύσω ἐπιτροχάδην τὶς ἀδυναμίες τους καὶ γιά λεπτομερεῖς ἀποδείξεις θὰ παραπέμψω στὸν Bunge.

Στὴν 1α. Δέν συμβιβάζεται μὲ τὸν ὕλισμο.

Στὴν 1β. Ὁδηγεῖ σὲ ἀπειρη ἀναδρομὴ.

Στὴν 2. Γιά νὰ μὴν ὑπάρξει λογικὴ ἀντίφαση, ὁ ὅρος «ποιότητα» πρέπει νὰ ἐρμηνευθεῖ ὡς «ιδιότητα». Καί, τότε, αὐτός ὁ νόμος μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ὡς ὑπόθεση σχετικὴ μὲ τὸ φυσικὸ ἢ τὸν ἱστορικὸ κόσμο ἢ ὅποια χρειάζεται νὰ ὑποβληθεῖ στὸν ἐπισημονικὸ ἔλεγχο —δέν εἶναι δηλ. ἄρθρο πίστεως.

Στὴν 3. Ἡ ἐννοια τῆς ἀρνήσης (*Aufhebung*) εἶναι ἀντιφατικὴ καὶ νεφελώδης. Ἐπιπλέον, ἡ ἄποψη ὅτι κάθε ἐξέλιξη εἶναι πρόοδος (δηλ. ὅτι τὸ ὄχι-Α εἶναι ἀνώτερο ἀπὸ τὸ Α) εἶναι δόγμα πού παραβλέπει τὴ στασιμότητα καὶ τὴν παρακμὴ.

Στὴν 4. Ἐκτός τοῦ ὅτι ὑπάρχουν περιπτώσεις συνεργασίας (λ.χ. δύο ἄτομα ὕδρογόνου συγκροτοῦν ἓνα μόριο ὕδρογόνου), ὁ νόμος εἶναι κοινότυπος καὶ ὁποιαδήποτε ἐπιστημονικὴ θεωρία τοῦ ἀνταγωνισμοῦ (λ.χ. ἡ θεωρία τῶν παιγνίων, ἡ χημικὴ κινητικὴ) εἶναι ἀνώτερη ἀπὸ αὐτὸ τὸ νόμο σὲ ἀκρίβεια καὶ πλοῦτο. Ἐπιπλέον, καὶ στὴν εὐρύτερη μορφή του, ὁ νόμος ἀντιβαίνει στὴν ἀρχὴ τῆς ἀνάκλασης.

Ἐδῶ θὰ ἤθελα μόνο νὰ ἐπισημάνω ὅτι ὁ ἐγγελιανός *τρόπος τοῦ λέγειν* μετατρέπε-

ται σέ κυριολεξία από τον Engels και ότι τα συμπεράσματά τους από τις ίδιες προκειμένες είναι πολύ διαφορετικά· επιπλέον, ότι ο Engels είχε κάποιες αμφιβολίες. Παραθέτω από τη *Φαινομενολογία* του Hegel:

«Τό μπουμπούκι εξαφανίζεται, όταν βγει τό άνθος, και θά μπορούσαμε νά πούμε ότι τό δεύτερο άρνεύται τό πρώτο· μέ τόν ίδιο τρόπο, όταν έρθει ό καρπός, τό άνθος μπορεί νά εξηγηθεί ως ψευδής μορφή τής ύπαρξης του φυτού, γιατί ό καρπός εμφανίζεται ως ή άληθινή φύση του [φυτού] στη θέση του άνθους. Αυτές οι φάσεις δέν είναι μόνο διαφοροποιημένες: ή μία αντικαθιστά [αίρει] τήν άλλη ως άσυμβίβαστη μ' αυτήν. Άλλά ή άδιάκοπη δραστηριότητα τής εσωτέρας φύσης τους τς κάνει ταυτόχρονα νά είναι πλευρές [momenta] μιās οργανικής ενότητας, στην όποια ή μία δέν είναι άπλως ή αντίφαση τής άλλης, αλλά ή μία είναι έξισου άναγκαία όσο ή άλλη. Γι' αυτό, μόνο ή ίση άναγκαιότητα όλων τών πλευρών συνιστά τή ζωή του όλου»²⁷.

Στό 12ο Κεφάλαιο του *Anti-Dühring* ό Engels φέρνει τό ακόλουθο παράδειγμα:

«...άν αυτός [δηλ. ό σπόρος του κριθαριού] πέσει σέ κατάλληλο έδαφος, τότε κάτω από τήν επίδραση τής θερμότητας και τής ύγρασίας ύφίσταται μία συγκεκριμένη άλλαγή, βλασταίνει. Παύει νά ύπάρχει, έχει πεθάνει, και στη θέση του εμφανίζεται τό φυτό πού γεννήθηκε άπ' αυτό, ή άρνηση του σπόρου. Τό φυτό άναπτύσσεται, άνθίζει, γονιμοποιείται, και τελικά παράγει ξανά σπόρους κριθαριού, και μόλις αυτοί ώριμάσουν, τό κοτσάνι πεθαίνει· αυτό, μέ τή σειρά του έχει άρθει. Ός άποτέλεσμα αυτής τής διπλής άρνησης έχουμε ξανά τόν άρχικό σπόρο του κριθαριού, όχι όμως ως μία μονάδα, αλλά δέκα, είκοσι, τριάντα φορές»²⁸.

Άν δέν κάνω λάθος, στόν Hegel ή διαδοχή τών άρνήσεων είναι: «μπουμπούκι → άνθος → καρπός» και μās άναγκάζει νά προσέξουμε τήν άέναη διεργασία πού είναι ή ζωή του Όλου, ενώ στόν Engels ή διαδοχή είναι: σπόρος → φυτό (κοτσάνι) → σπόρος» και στρέφει τήν προσοχή μας στην άριθμητική αύξηση.

Όσο για τς αμφιβολίες πού γεννούν οι πιθανές αντιρρήσεις ότι μπορεί ή διεργασία νά διακοπεί, γιατί ό σπόρος καταστράφηκε, όχι μέ τόν τρόπο τής άρσης» αλλά μέ κυριολεκτική σημασία, ό Engels γράφει: «Έδώ τό είδος τής άρνησης [δηλ. ποιότητας, σύμφωνα μέ τόν Spinoza] καθορίζεται, πρώτον, από τή γενική, και δεύτερο, από τή μερική φύση τής διεργασίας. Πρέπει όχι μόνο νά άρνηθώ, αλλά και νά άρω [sublate] τήν άρνηση. Έπομένως, πρέπει νά προσχεδιάσω τήν πρώτη άρνηση έτσι, ώστε ή δεύτερη νά παραμένει ή νά γίνεται δυνατή. Πώς; Αυτό έξαρτάται από τή φύση τής άτομικής περίπτωσης. Άν άλέσω ένα σπειρί κριθάρι ή πατήσω ένα έντομο, έχω επιτελέσει τό πρώτο μέρος τής διεργασίας, αλλά έκανα άδύνατο τό δεύτερο μέρος της»²⁹. Ό Hegel λέει ότι τό πρώτο είδος άρνησης είναι ή «άφηρημένη» άρνηση, τό δεύτερο είναι «ή άρνηση πού χαρακτηρίζει τή συνείδηση, πού καταργεί έτσι, ώστε νά κρατάει και νά συντηρεί αυτό πού άρθηκε».

Μπορούμε νά συνοψίσουμε τά προηγούμενα λέγοντας ότι στόν Engels:

- α. Η διαλεκτική μεταφέρεται από τό χώρο του Λόγου στό χώρο τής Φύσης (άπό ύπερβατική λογική γίνεται αντίπαλος τής τυπικής λογικής)·
- β. Συγκρούεται μέ τς άλλες άρχές τής φιλοσοφίας του·
- γ. Οι «νόμοι» της είναι πολύ άσαφείς και συχνά αντιβαίνουν πρός τήν άυστηρή λογική πού χρησιμοποιούν οι επιστήμες.

Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἡ ἀποψη τοῦ Λένιν. Στό θέμα τῆς ὄντολογίας, ὁ Λένιν ἀρκεῖται στό αἴτημα τοῦ ὕλισμου χωρίς νά δεσμεύεται μέ τόν προσδιορισμό τῆς φύσης τῆς ὕλης καί ἀφήνει τούς φυσικούς νά ἀποφασίσουν ἂν ἡ ὕλη ἀποτελεῖται ἀπό ἄτομα ἢ ἀπό κύματα³⁰. Γιατί δέν υἱοθετεῖ τήν ἴδια στάση καί στό θέμα τῆς λογικῆς, ἀλλά δεσμεύεται ὑπέρ τῆς διαλεκτικῆς καί μάλιστα διακηρύσσει ὅτι «ἡ ἐνότητα τῶν ἀντιθέτων εἶναι σχετική, ἡ πάλι τῶν ἀντιθέτων εἶναι ἀπόλυτη»³¹; Μιά πιθανή ἐξήγηση εἶναι τούτη: ὁ περιγραφικός ὀρισμός μιᾶς κοινωνικῆς τάξης πρέπει νά ἔχει ὡς ἀναγκαῖα συνέπεια τόν ἀγῶνα ἐναντίον τῶν ἄλλων τάξεων. Ἔτσι ἀπό τήν περιγραφή:

«Ἡ τάξη Α δέν εἶναι ἡ τάξη Β» (λ.χ. ὁ ἐργάτης δέν εἶναι ἀστός)
πρέπει νά ἀπορρέει ἡ βεβαίωση:

Ἡ τάξη Α παλεύει ἐναντίον τῆς τάξης Β (λ.χ. ὁ ἐργάτης εἶναι ἀντι-ἀστός).

Ἄν σέ μία κοινωνία ὑπάρχουν πολλές κοινωνικές τάξεις, αὐτή ἡ παραλλαγή ὁδηγεῖ στήν ἀποψη ὅτι ἡ κοινωνία χαρακτηρίζεται ἀπό ἓνα διαρκή καί γενικό πόλεμο καί παραβλέπει τόν παράγοντα τῆς συναίνεσης.

III. Ἀναλογική σκέψη καί ἐπιστήμη

Εἶδαμε ὅτι ἡ διαλεκτική ἔχει τίς ρίζες της στή νεοπλατωνική θεολογία καί ὡς ἀρχές της τήν ταύτιση τοῦ δέοντος μέ τό εἶναι. Ὁ πυρήνας της, στό βαθμό πού εἶναι κατανοητή, εἶναι ἡ ἀναλογική σκέψη, τό «Σάν νά» τοῦ Κάντ.

Νομίζω ὅτι πρέπει νά παραγράψουμε τήν κατασκευή τοῦ Engels, γιατί αὐτή δέν ἔχει ἀποκοπεῖ ἀπό τή Naturphilosophie τῶν ἀρχῶν τοῦ 19ου αἰῶνα πού χαρακτηρίζεται ἀπό: ἐκλεκτικισμό καί ἀναλογικούς τρόπους σκέψης οἱ ὁποῖοι ὑποτίθεται πῶς μᾶς ἐπιτρέπουν νά συλλάβουμε τό Ὅλο ἀπό τίς πολικότητες πού τό ζωογονοῦν, ἐπομένως εἶναι «ἀνώτερη» ἀπό τή νευτωνική φυσική. Ἐχοντας περιορίσει τίς ἀξιώσεις τῆς ἀναλογικῆς σκέψης, ἄς θέσουμε τό ἐρώτημα: Ποίος εἶναι ὁ ρόλος τῆς ἀναλογικῆς σκέψης στήν ἐπιστήμη;

Πολύ σχηματικά, ἡ ἀπάντηση εἶναι ὅτι ἡ ἀναλογική σκέψη μπορεῖ νά ἔχει εὐρετική ἀξία. Παρατηρώντας ἢ, ἀπλῶς, προβάλλοντας ἀναλογίες ἀπό ἓνα ἐπιστημονικό κλάδο σ' ἓνα νέο τομέα τῆς γνώσης, μπορεῖ νά ἀχθοῦμε στή διατύπωση νέων ὑποθέσεων. Λίγο πῖο συγκεκριμένα: μεταφέρουμε τή γλώσσα ἐνός κλάδου Α καί τίς σχέσεις πού ἰσχύουν σ' αὐτόν σ' ἓναν ἄλλο γνωστικό τομέα Β, καί ἀναζητᾶμε ὑποθέσεις πού θά ἐξηγοῦν τά φαινόμενα τοῦ Β. Συνήθως αὐτές οἱ ὑποθέσεις θά ἔχουν μαθηματική μορφή. Ἐδῶ σταματᾷ ὁ ρόλος τῆς ἀναλογίας. Ἡ ἀποδοχή ἢ ἀπόρριψη τῶν ὑποθέσεων ἐξαρτῶνται, τελικά, ἀπό τόν ἐμπειρικό ἔλεγχο.

Ὡστε ἡ ἀναλογική σκέψη ἔχει ἓνα περιορισμένο ρόλο στή μεθοδολογία τῆς ἐπιστήμης. Τό πεδίο της εἶναι ἡ σφαῖρα τῶν ρυθμιστικῶν Ἰδεῶν τοῦ Κάντ, δηλαδή τῶν κανόνων γιά τή διεξαγωγή τῆς ἔρευνας. Καί οἱ κανόνες δέν εἶναι οὔτε ἀληθεῖς οὔτε ψευδεῖς, ἀλλά μόνο λίγο ὡς πολύ γόνιμοι. Μήπως ἡ διαλεκτική εἶναι ἡ καταλληλότερη μέθοδος γιά τήν ἱστοριογραφία, εἰδικά τήν ἱστοριογραφία τῆς ἐπιστήμης;

Θά περιορισθῶ στό δεῦτερο σκέλος τῆς ἐρώτησης. Ὑπάρχουν ἐρευνητές πού ἀπαντοῦν καταφατικά. Λ.χ. ὁ Μ.Ε. Omelyanovsky ὑποστηρίζει ὅτι ἡ ἐξέλιξη τῆς νεότερης φυσικῆς εἶναι διαλεκτική. Ἡ ἔννοια τοῦ χωρόχρονου εἶναι ἡ «σύνθεση» τῶν ἐννοιῶν τοῦ χώρου καί τοῦ χρόνου, οἱ ὁποῖες στήν κλασική μηχανική θεωροῦνται ἀνεξάρτητες. Ἡ θεωρία τῆς Σχετικότητας βρῆκε ἓνα δεσμό καί ἔτσι τίς ἐνοποίησε ὡς πλευρές της: ὁ χωρόχρονος, γράφει ὁ Omelyanovsky, «εἶναι σά νά λέγα-

με, μεγαλύτερος από τό χώρο και τό χρόνο χωριστά, και ή κλασική φυσική, σά νά λέγαμε, τούς πρόσθεσε μόνο»³². Τό ίδιο συνέβη και στην κβαντική φυσική· ή έννοια του τελεστή αντικατέστησε τίς αντίθετες έννοιες του σωματίου και του κύματος. Μέ άλλα λόγια, μέσα από τίς παλαιότερες θεωρίες αναδύεται μία νέα όλότητα, ένα είδος Gestalt πάνω στο φόντο τους. Όστόσο, ενώ ή ψυχολογία της αντίληψης προσπαθεί νά εξηγήσει την εμφάνιση της Gestalt, εδώ ή εξήγηση παραμένει μεταφορική και δέν επιτρέπει νά προβλέψουμε τή νέα θεωρία, γιατί δέν μās λείει τίποτε γιά τίς σχέσεις πού ανακάλυψαν οί επιστήμονες, λ.χ. ότι ό χωρόχρονος S συνδέεται μέ τό χώρο l, τό χρόνο t, και τήν ταχύτητα c του φωτός μέ όρισμένο τρόπο, δηλαδή $S^2 = c^2t^2 - l^2$.

Όστόσο δέν τίθεται πιά ζήτημα χρήσης αντιφάσεων. Κατά τόν Β.Μ. Κεδρον ή αντίφαση δέν ξεπερνιέται μέ άμοιβαίες υποχωρήσεις: ή συμφιλίωση των αντιθέτων είναι άγυρτεία»³³. Άλλά τότε τί είναι ή διαλεκτική; Ό φιλόσοφος I.S. Narski την προσδιορίζει σαν επανεμφάνιση της θέσης και της αντίθεσης: ή διασάφηση της μιάς μέ τή βοήθεια της άλλης μās οδηγεί στο νά παραμερίσουμε την υποθετική ταυτότητα των έννοιών πού εμφανίζονται και στίς δύο³⁴. Η αντίφαση είναι μόνο ένα έρεθισμα πού μās ώθει νά εμβαθύνουμε και νά προσδιορίσουμε τό αυθεντικό νόημα των αντιθετικών θεωριών και όχι ένας μηχανισμός πού γεννάει νέες θεωρίες. Αύτή είναι ή άποψη και του L. Geymonat πού τοποθετεί τή διαλεκτική ανάμεσα στη μαθηματική άφαιρέση και τόν ψυχολογικό υποκειμενισμό. Η διαλεκτική δέν φιλοδοξεί νά αντικαταστήσει τή λογική· άποτελεί ένα συμπλήρωμά της, γιατί είναι μία μέθοδος πού εφαρμόζεται στο πεδίο του «μη-αύστηρου» και χαρακτηρίζεται από τόν κανόνα: πρέπει νά βλέπουμε τά φαινόμενα σε όλη τή συνθετότητα των έσωτερικών σχέσεών τους, θεωρώντας τούς παράγοντες τους άλληλέγγυους³⁵. Κατά τή γνώμη μου, αυτό τό μοντέλο δέν προσθέτει τίποτε στο μοντέλο του Popper, σύμφωνα μέ τό όποιο ή εξέλιξη της επιστήμης ακολουθεί τό ρυθμό «Σχημα-Διόρθωση» (ή «δοκιμή - και - πλάνη»), ή στην παραλλαγή του Lakatos, πού συνδυάζει τό ποπεριανό μέ τό μοντέλο του Kuhn, ή άκόμη στο αναθεωρημένο θετικιστικό μοντέλο του Stegmüller. Όλα τους άπαιτούν μία πράξη έπιλογής στο κρίσιμο σημείο, μία μετάβαση από τό πεδίο του θεωρητικού λόγου στο πεδίο του πρακτικού λόγου³⁶. Κοινή σε όλα τους είναι ή άπαιτηση των επιστημολόγων νά μή θεωρείται ή ιστορική εξέλιξη σαν χαστική διαδοχή ασύνδετων πράξεων, αλλά σαν «έλλογη» ένότητα.

Η διαλεκτική έμβάθυνση (όπως και τά μοντέλα πού άνέφερα) άποδεικνύεται τελικά νά είναι μόνο μία εικασία γιά τόν τρόπο μέ τόν όποιο μία επιστημονική θεωρία διαδέχεται την άλλη. Αύτή ή μεθοδολογική εικασία καθοδηγεί τόν ιστορικό, όταν αυτός προσπαθεί νά περιγράψει τίς ιστορικές φάσεις πού διανύει ένας κλάδος. Από την άφήγησή του θά αναδύεται ένα αίσθημα συνέχειας, όχι μόνο μεταξύ των θεωριών αλλά και μεταξύ της γενικής παιδείας, της επιστήμης και της τεχνικής. Αύτή ή συνέχεια θεμελιώνεται στο μεθοδολογικό κανόνα πού ό ιστορικός επέβαλε στην άφήγησή του. Καί, φυσικά, κινδυνεύει νά ύποστασιοποιήσει τή μέθοδό του σε αντικείμενο και νά καταλήξει σε βεβαιώσεις (του τύπου «Τό Α δέν μπορούσε νά έχει συμβεί κατά την εποχή Ε, επειδή αυτό δέν έναρμονιζόταν μέ τά δεδομένα Β, Γ, Δ») πού συνάγονται a priori από τή μεθοδολογική άρχή του, χωρίς νά έχουν έλεγχθεί -ένώ ό αύστηρός έλεγχος ένδέχεται νά άποδείξει ότι ή μεθοδολογική άρχή πού υιο-

θετήθηκε είναι ανεπαρκής ή και έντελώς ακατάλληλη. Μέ άλλα λόγια, ο κίνδυνος είναι να βιασθούν τα ιστορικά δεδομένα ώστε να χωρέσουν σε ένα έτοιμο σχήμα «αναγκαιοτήτων» που υπαγορεύθηκε από ένα υπεραπλουστευμένο ολοποιητικό σχήμα και να χαθούν ή μεθοδολογική διαφάνεια, ή καλή άρθρωση της εικόνας που κατασκευάζει ο ιστορικός και, μαζί, ο μεγάλος πλούτος των φαινομένων που εξετάζει.

Μ' αυτά που είπαμε δέν απαντήσαμε πλήρως στο ερώτημα: Πώς αλλάζουν οι έννοιες που σχηματίζουμε και σε τι θεμελιώνεται αυτή η αλλαγή; Λ.χ. πώς μεταβλήθηκε η άριστοτελική έννοια της κίνησης στην κοπερνίκεια θεωρία; Μήπως η δεύτερη έννοια αποτελεί βαθύτερη ανάλυση της κοινής έννοιας απ' ό,τι η πρώτη; Γιατί η πρώτη, όπως κάθε έννοια, έχει άσαφή όρια και επιδέχεται επέκταση προς διάφορες κατευθύνσεις. Συχνά αυτή η επέκταση οφείλεται, όπως μας λένε οι γλωσσολόγοι, στους μηχανισμούς της μεταφοράς και της μετωνυμίας. Ή, λοιπόν, χρειαζόμαστε μία φιλοσοφική θεωρία για την αλλαγή των νοημάτων, αυτή πιστεύω πως θα είναι μία λογική ανάλυση των (μεταφορικών) σχημάτων λόγου. Μέ μία διαφορά: οι επιστημονικές έννοιες έχουν αυτό που ο C. Hempel ονόμασε «συστηματική βαρύτητα»³⁷, δηλ. χαρακτηρίζονται από τό πλήθος των έννοιων μέ τις οποίες συνδέονται μέσα από νόμους. Επομένως η αλλαγή μιάς έννοιας επηρεάζει τη θεωρία ανάλογα μέ τη συστηματική βαρύτητα της έννοιας αυτής. Είναι πιθανό ή διαλεκτική να ξεκίνησε από σκέψεις γύρω από τη συνάρθρωση των έννοιων σε μιά ολόκληρη. Ή, αν συμβαίνει αυτό, τότε είναι πολύ καλύτερο να χρησιμοποιήσουμε μιά σημασιολογική ανάλυση για να εξηγήσουμε την αλλαγή του νοήματος παρά μεταφυσικά ή θεολογικά σχήματα.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

* Το κείμενο αυτό αποτελεί μέρος ανακοίνωσης που έγινε στο Συνέδριο «Μεθοδολογικά προβλήματα του Μαρξισμού» (29-31 Μαρτίου 1985).

1. *De Civitate Dei*, XI-xviii.

2. Άριστοτέλης, *Μετά τά φυσικά*, Γ 3, 1005b19: τό γάρ αυτό άμα ύπάρχειν τε και μή ύπάρχειν αδύνατον τῷ αὐτῷ και κατά τό αὐτό (Στούς *Σοφ. ἐλέγχους* προσθέτει: πρὸς τ' αὐτό και ὡσαύτως και τ' αὐτῷ χρόνῳ) Μετ Γ7, 1011b23: ἀλλά μὲν οὐδὲ μεταξύ ἀντιφάσεως ἐνδέχεται εἶναι οὐδὲν, ἀλλ' ἀνάγκη εἶναι ἢ φάναι ἢ ἀποφάναι ἐν καθ' ἑνός ὅτιοῦν. Ἄναλ. *Προτ.* Α32, 47a8: δεῖ γάρ πᾶν τό ἀληθές αὐτό ἑαυτῷ ὁμολογούμενον εἶναι πάντη, Abelard: *posito antecedente ponitur consequens*. Βλ. William Kneale και Martha Kneale, *The Development of Logic* (Oxford, Clarendon, 1978), σ. 269. Για δσα γράφω ἀμέσως παρακάτω Βλ. και I.M. Bochenski, *Ancient Formal Logic* (Amsterdam: North Holland, 1951), Κεφ. III.

3. Ὡς ἀλήθειες που ἀφοροῦν *προτάσεις* μεταφράζονται ἀντίστοιχα: 1. «Όχι ταυτόχρονα p και όχι-p», 2. «p ἢ όχι-p», 3. «Αν p και (άν p, τότε q), τότε q», όπου τά p και q συμβολίζουμε προτάσεις. Ὡς ἀλήθειες που ἀφοροῦν *υποκείμενα και κατηγορήματα*, μεταφράζονται: 1. «Γιά κάθε υποκείμενο x και κατηγορημα F δέν ισχύει ταυτόχρονα Fx και όχι-Fx», 2. «Γιά κάθε υποκείμενο x και κατηγορημα F ισχύει ὅτι ἢ Fx ἢ όχι-Fx», 3. «Γιά κάθε υποκείμενο x ισχύει ὅτι x=x». Τέλος, ὡς προτάσεις που περιέχουν τόν τελεστή ἀναγκαϊότητα N, μεταφράζονται ἄν βάλουμε τόν τελεστή N ὡς πρόθεμα στήν πρώτη ἢ στή δεύτερη ὁμάδα.

4. Ernest Nagel, «Logic Without Ontology», στό *Philosophy of Mathematics*, ἐπιμέλεια P. Benacerraf και H. Putnam (Englewood Cliffs: Prentice-Hall, 1964).

5. W.O.V. Quine, «Truth by Convention», στό *ἴδιο*, σ. 343.

6. Ο Hans Reichenbach, *Philosophical Foundations of Quantum Mechanics* (Berkeley: University Press, 1974), παράγραφος 32 και 33 προτείνει μιά τρίτημη λογική για να εξαλειφθούν οι αιτιακές ανωμαλίες. Στο σύστημα του υπάρχουν τρία είδη άρνησης και τρία είδη συνεπαγωγής. Ὡστόσο, για όλα τά είδη ισχύει ἡ ἀρχή της αντίφασης. Ἡ διάζευξη ἐρμηνεύεται ἔτσι ὥστε ἡ ἀλήθειά της να ἰσοδυναμεί μέ τήν πληρότητα. Επομένως, ἐνώ για

- τή διαμετρική (πλήρη) άρνηση ισχύει ή άρχή του άποκλειόμενου τρίτου $A \rightarrow A$, γιά τήν «κοινή» άρνηση δέν ισχύει, γιατί μπορεί ή $A \rightarrow A$ νά είναι «άπροσδιόριστος» τιμής. Ωστόσο ισχύει ή άρχή του άποκλειόμενου τεταρτού, δηλ. άληθεύει πάντα ότι $A \rightarrow A \rightarrow A$.
7. Βλ. λ.χ. K.R. Popper, «What is Dialectic?» *Conjectures and Refutations* (London: Kegan Paul, 1974), σ. 317-22.
 8. Immanuel Kant, *Κριτική του καθαρού Λόγου* (έλλ. μετάφραση Α. Γιανναρά, Άθήνα: Παπαζήσης, 1979), τ. II, σσ. 26-27.
 9. Στο ίδιο, II, σ. 327.
 10. Αναφέρεται από τόν Lucio Coletti, «Marxism and the Dialectic» *New Left Review*, 93 (Sept.-Oct. 1975), σ. 9 —τόν όποιο τούτη ή έργασία όφείλει μία από τίς κεντρικές ιδέες της.
 11. I. Kant, *Kritik der Urteilskraft*, Πρόλογος . IV.
 12. Charles Taylor, *Hegel* (Cambridge: University Press, 1975).
 13. Ό Taylor (όπ. π. σ. 232) βάζει τήν έννοια «Καθορισμένο Όν» (Dasein). Γράφει: «έδώ γιά πρώτη, αλλά όχι και τελευταία φορά στή λογική του, ό Hegel πάει πέρα άπ' ό,τι άποδεικνύει τό έπιχειρημά του, γιατί στή σχέση τών έννοιών βλέπει ένα προόδεασμό της όντολογίας του» (σ. 233).
 14. W.T. Stace, *The Philosophy of Hegel* (1924, New York: Dover 1955).
 15. Taylor, ό.π., σ. 216.
 16. G.F.W. Hegel, *The Phenomenology of Mind* (μετ. J.B. Baillie, New York: Harper Torchbook 1967) B IV A3 (a) «Κύριος και δούλος».
 17. Βλ. Colletti, ό.π., σ. 6.
 18. K. Marx, *Κριτική της πολιτικής οικονομίας*, μετ. Φ. Φωτίου (Άθήνα: Θεμέλιο, 1978), σ. 56.
 19. Jindřich Zelený, *The Logic of Marx* (μετ. από τό γερμανικό του Terrell Carver, Oxford: Blackwell, 1980), Κεφ. 11.
 20. K. Marx, *Κεφάλαιο*, 1ος τόμος, «Πρόλογος».
 21. Βλ. Zelený, ό.π. Κεφάλαια 6, 7,9. Ύπενθυμίζω ότι ή έννοια της «εσώτερης μορφής» που χρησιμοποιήθηκε από τούς ρομαντικούς προέρχεται από τό «ένδον είδος» του Πλωτίνου.
 22. K. Marx, *Grundrisse* (μετ. M. Nicolaus — Harmondsworth: Penguin 1977), σ. 459.
 23. Στο ίδιο, σ. 460.
 24. M. Bunge, *Scientific Materialism* (Dordrecht: Reidel, 1982), Κεφ. IV.
 25. C. Adjukiewicz «Zmiznai Sprzecznoze» *Mysl Wspolczesna VIII-IX* (1948), 35-52. Τώρα μεταφρασμένο ως «Change and Contradiction» στόν τόμο *The Scientific World Perspective and Other Essays, 1931-1963* (ed. J. Giedymin, Dordrecht, Reidel 1978).
 26. H.B. Acton, «Dialectical Materialism» *Encycl. Philosophy* (ed. P. Edwards - London: Macmillan & Free Press, 1967), vol. 2, σ. 392.
 27. Hegel, *Phenomenology of Mind*, ό.π. (σημ. 14) σ. 68.
 28. Engels, *Anti-Dühring* (Moscow: Foreign Languages House, 1962), Κεφ. 12, σ. 187.
 29. Στο ίδιο, σ. 194-95.
 30. V.I. Lenin, *Υλισμός και Έμπειριοκριτικισμός* (Άθήνα: Αναγνωστίδης, Χ.χ.). Κεφ. V. Βλέπε και Κεφ. I, .4, II .4, III .1-3, όπου υλισμός = φυσικός ρεαλισμός.
 31. Lenin, *Philosophical Notebooks* (Moscow: Progress), σ. 359-60.
 32. M.E. Omelyanovsky, *Dialectics in Modern Physics* (Moscow: Progress Publishers, 1979), σ. 128.
 33. Βλ. L. Geymonat, *Scienza e realismo* (Milano: Feltrinelli, 1982), Κεφ. II,4, σ. 50.
 34. Στο ίδιο, Κεφ. II .4, σ. 49
 35. Στο ίδιο, Κεφ. II, .4, σ. 47.
 36. Wolfgang Stegmüller, *The Structuralist View of Theories* (Berlin: Spinger Verlag, 1979), σ. 35.
 37. C. Hempel, *Philosophy of Natural Science* (Englewood Cliffs: Prentice-Hall, 1966), σ. 94-5. Έτσι αποδίδω τήν έκφραση systematic import.

ΠΑΥΛΟΣ ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΙΔΗΣ
ΑΝΑΠΛ. ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΑΕΚΤ